

OSMANLI DÖVLƏTİNİN AZƏRBAYCANIN ZƏNGƏZUR BÖLGƏSİNƏ YARDIMLARI (1918-1920-ci illər)

Hacı Nərimanoğlu

Zəngəzur Cəmiyyətləri İctimai Birliyi, Bakı, Azərbaycan
e-mail: haci_narimanoglu@mail.ru

Xülasə. Məqalədə Zəngəzurda yaşayan türklərə qarşı erməni vəhşilikləri Osmanlı İmperatorluğu, Türkiyə Cümhuriyyəti dövrünə aid mənbələrdə olan Zəngəzurla bağlı xeyli sənədlər əsasında təhlil edilir. Zəngəzurlu döyüşçülərin Qurtuluş savaşında Anadolu türkləri ilə birlikdə istilacılara qarşı savaşması, şəhid və qazi olması məqalədə sənədlər əsasında sübut olunmuşdur.

Açar sözlər: Osmanlı əsgərləri, Zəngəzur, albay Cəmil Cahid, Anadolu türkləri.

THE SUPPORT OF THE OTTOMAN STATE TO THE ZANGAZUR PROVINCE OF AZERBAIJAN (1918-1920)

Hacı Narimanoglu

*Public Union of the Zangazur Societies, Baku,
Azerbaijan*

Abstract. The article analyzes the Armenian atrocities against the Turks living in Zangazur based on numerous documents relating to the Zangezur, which dates from the Ottoman Empire and the Turkish Republic. The fact that zangazur fighters, along with the Anatolian Turks in the liberation war against the occupiers, martyred and killed was shown on the base of the documents in the paper.

Keywords: The Ottoman soldiers, Zangazur, Colonel Jemil Jahid, Turks of Anatolia.

ПОМОЩЬ ОТТОМАНСКОЙ ИМПЕРИИ ЗЕНГЕЗУРСКОЙ ПРОВИНЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНА (1918-1920-е годы)

Гаджи Нариманоглы

*Общественное объединение Зангезурских Обществ,
Баку, Азербайджан*

Резюме. В статье анализируются зверства армян против турок, проживающих в Зангезуре, на основе многочисленных документов, касающихся Зангезура, который датируется Османской империей и Турецкой республикой. В статье на основании документов показано, что боевики Зенгезура вместе с анатолийскими турками участвовали в освободительной войне против оккупантов.

Ключевые слова: Османские солдаты, Зенгезур, Албай Джемиль Джахид, Анатолийские турки.

---

1. Giriş

Zəngəzur qəzasının tarixi, ərazisi, əhalisi

Azərbaycanın 1993-cü ildən indiyədək tamamilə erməni işğalında olan tarixi Zəngəzur bölgəsinin ərazisi indiki Ermənistan Respublikasının Gorus, Sisian, Qafan, Mehri və Azərbaycan Respublikasının Laçın, Qubadlı, Zəngilan rayonlarının torpaqlarını əhatə edib. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) ayrıca inzibati-ərazi vahidi olan Zəngəzur qəzasının sahəsi 7.892 kv. km idi [3, s.17].

1874-cü ildə çar Rusiyası dövründə aparılmış kameral təsvirin və quberniya xəzinə palatasının məlumatına görə, qəzada 268 kəndi var idi. Bu kəndlərdən 208-də azərbaycanlı-

türklər, 42-də ermənilər, 12-də kürdlər, 5-də müsəlman və ermənilər qarışıq, 1-də Rusiyadan köçürülmüş 100-dək malakan-duxabor ailəsi yaşayırdı. 1920-ci ilə qədər aparılmış bütün siyahıyalılarda aborijen türklərin (azərbaycanlıların) qəza əhalisinin yarısından çoxunu təşkil etdiyi aydın görünür [5].

Zəngəzur ərazisi tarix boyu Azərbaycan ərazisində mövcud olan dövlətlərin tərkibində olmuşdur. XVI əsrdə baş vermiş Səfəvi-Osmanlı savaqları və XVII-XVIII əsrlərin qovşağında Səfəvi imperiyasının zəifləməsi ilə əlaqədar 1590-1612 və 1724-1735-ci illərdə Osmanlı idarəçiliyi altında, XIX əsrin əvvəllərindən müstəmləkəçi rus çar idarə sistemində Yelizavetpol quberni-yasının, 1918-1920-ci illərdə isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin və Qarabağ general-qubernatorluğunun tərkibində qəza olmuşdur.

“Zəngəzur” toponimində birinci tərkib «zəngi» etnonimdir, türk tayfa adıdır. Bir çox yer adlarında daşlaşan bu sözdə səlcuqların, oğuzların izləri yaşayır. Məsələn, Zəngiçay, Zəngitəpə, Zəngərik, Zəngişanlı, Zəngənə, Zəngilan, Zəngəran, Zəngənə, Zəngişalı, Zəngi çayı, Zəngibasar, Zəngilər, Zəngan – Zəncan, Zəngilli və b. Mahmud Kaşğari, Fəzlullah Rəşidəddin, Abbasqulu ağa Bakıxanov və b.-nin əsərlərində oğuz tayfalarından birinin «zəngi» tayfası olduğu yazılıb.

Zəngəzurdakı ikinci leksem ərəbcə «sur» dağ, daş, divar, qayalıq yer, hasar, qala, bürc deməkdir, dilin ahənginə, asan tələffüzə görə s-z-yə çevrilib. Bu ad ərazinin relyefini düzgün səciyyələndirir – yəni zəngilərin yaşadığı dağlıq yer. Zəngəzur ərazisindəki adların bir çoxunda sur-zur-zor daşlaşıb qalıb [4].

Bu toponimi Azərbaycandan aralayıb erməniləşdirə bilməyənlərin əsassız yozumlarının, vikipediya, internet səhifələrində də yaydığı «Этимология названия «Зангезур» неясна» kimi fikirlərinin heç bir əsası yoxdur [14].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1918-ci ilin iyun ayında qurduğu Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası (FTK) ermənilərin Azərbaycan əhalisinə qarşı qətlialmlarına dair topladığı 36 cildlik istintaq materiallarının 3500 səhifəlik 2 cildi - təqribən 80 səhifəsi Zəngəzur qəzasındakı qətlialmları özündə ehtiva edir. FTK-nın topladığı məlumatlara görə, Zəngəzurun 1574 ailə yaşayan kəndlərində 7729 nəfər (3257 kişi, 2276 qadın, 2196 uşaq) qətlə yetirilmiş, 2339 nəfəri isə (1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq) yaralanmışdı. 32 kəndin 2254 sakini (1826 kişi, 275 qadın, 153 uşaq) xüsusi amansızlıqla qətl edilmiş, o cümlədən 304 nəfər diri-diri yandırılmışdı. FTK-nın üzvü, rus müstəntiq N. Mixaylovun məruzəsində şahid ifadələrinə əsaslanan 20 kütləvi qəddarlıq faktı öz əksini tapmışdı. Lakin erməni vəhşiliklərinin sayı o qədər çox idi ki, bu faktların hamısını yığıb toplamaq, sənədləşdirmək mümkün olmamış, bolşevik Rusiyasının Azərbaycanı işğalı ilə bu iş yarımçıq qalmışdır [7].

2. Osmanlı dövlətinin Zəngəzura hərbi yardımı

1918-ci ilin yazında qanlı qırğınlara səhnə olan Bakı şəhərinin ziyalıları və ardınca Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti başçıları Osmanlı dövlətindən hərbi kömək istəyir. Bütün sərhəddi boyunca savaş içində olan Osmanlı dövləti ağır durumda olmasına rəğmən, Hərbi nazir Ənvər paşanın qardaşı Nuru paşa komandanlığında əsgəri hərbi yardım edir. Türk

qoşunu Araz çayından keçib Gəncəyə doğru irəliləyir. Dəstədən atlı bir qrup Zəngəzurun Aran bölgəsinə - Zəngilan və Qubadlıya çatır. Qubadlının Dondarlı və Dəmirçilər kəndinin yaxınlığındakı Dağbaşı düzündə çadırlar qurulur. Yerli əhali xilaskar türk əsgərlərini coşqu ilə qarşılayır. Türk zabıt və əsgərləri Zəngəzurun aşağı hissəsində ermənilərə qarşı silahlı müqavimətin, yerli özünümüdafiə dəstələrinin təşkilində, silah-sursatdan istifadə qaydalarının mənimsənilməsində mühüm işlər görürlər. Qafana bağlı Zeyvə erməni kəndinin mərkəzində türk topundan atılan mərminin köhnə binada açdığı deşik 1993-cü ilə qədər qalırdı. Hər il 24 aprel saxta “genosid günü” ermənilər burda toplaşır türkləri lənətləyirdilər [6].

Bundan əvvəl müsəlman qətliaları başlanan kimi Qarabağlılar 1917-ci ilin noyabrında Mosuldakı VI Ordunun komandanlığına məktub göndərərək ermənilərdən müdafiə olunmaları üçün yardım istəmiş, dərhal da kiçik bir hərbi qüvvə vəziyyəti yerində öyrənmək üçün Azərbaycana gəlmişdi. Osmanlı dövləti Qafqazdakı qətliaları dayandırmaq üçün diplomatik addımlar da atmağa başladı. Mehmet Vehib paşa Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı hərbi komandanlığına və erməni qoşunlarının komandanı general Nazarbekova müraciət edərək Naxçıvan və Zəngəzura qoşun yeridilməsi üçün Aleksandropol-Culfa dəmiryolunun onun ixtiyarına verilməsini tələb etmişdi [7].

Naxçıvanda törətdikləri qırğınların qarşısı alınandan sonra Andronikin nizami qoşun hissələrinin müdafiəsiz Zəngəzur qəzasında amansız qırğınları daha geniş vüsət almağa başladı. Zəngəzurun varlı bəylərinin qızıl pulla Osmanlıdan aldığı at, qatır yüklü silahlar, toplar erməni cəlladlarının, quldurbaşı Andronik Ozanyanın nizami qoşunlarına qarşı savaqlarda mühüm rol oynamışdı. Osmanlı dövlətinin sərhəd bölgələrində yerləşən ordu hissələri Naxçıvan, Vedi, Vedibasar, İrəvan vilayətlərinin xalqın önündə gedən bəylərinə də mümkün olan qədər silah-sursat köməyi göstərmişdi. Zəngəzur qırğınları Şərqi Anadolu torpaqlarında ermənilərin törətdikləri qətliaların davamı idi, həm də yenidən müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycanın Anadolu torpaqları ilə birbaşa əlaqəsini kəsmək idi. Ssenarinin uzaq məqsədi Rusiyanı sarsıdan inqilablardan dərhal istifadə edib Qafqazda möhkəmlənmək, Amerika-İngiltərə, Fransanın boğazlara, Anadolu limanlarına, Afrika sahillərindəki isti sulara, dənizlərə, Qafqaza, Bakı neftinə sahib olmaq idi.

Ordu qərargahının 23 avqust 1918-ci il tarixli məlumatı saxlanılır və göstərilir ki, Andronikin canlı qüvvəsinin sayı 8 mindən çoxdur. 28 avqust tarixli digər bir məlumatda isə yazılır: “Naxçıvanın şimal-şərq bölgəsində Andronik səfərbərlik elan edərək 15 yaşdan 45 yaşa qədər ermənilərin hamısını silaha sarılmağa çağırmışdır. O, 5 min erməni ilə Gorusun (Zəngəzur qəzasının mərkəzi - H.N) 10 km cənub qərbində məskən salıb, 700 piyada, 400 atlı zabıt, 4 pulemyot, 2 dağ topu olan erməniləri də ixtilafa çağıraraq müsəlmanları qətlə yetirməyə təşviq edir.” 9-cu Ordu komandiri Mirliva Yaqub Şevki paşa 29 avqust 1918-ci ildə Şərqi Ordu qrupunun komandanlığına göndərdiyi teleqramda Zəngəzurdan Qarsa qaçıb gəlmiş şahidlərin ifadələrinə əsaslanaraq yazırdı ki, Andranik dəstələrinin Zəngəzurun Sisian bölgəsində 500-dən çox müsəlmanı amansızlıqla qətlə yetirməsi barədə komandanlığa

məlumat verərək yazırdı ki, Zəngəzurda ermənilərin fəaliyyəti belə davam edərsə, bölgədə bir aydan sonra bir müsəlman da sağ qalmayacaq, ermənilər zəbt etdikləri müsəlman ərazilərini daha da genişləndirəcəklər. O, kömək göndərilməsini istəyirdi. Ordu komandanlığı Almaniya, Fransa xarici işlər nazirliklərini Andranikin nizami qüvvələrinin Zəngəzurda törətdikləri vəhşiliklər barədə məlumatlandırılmışdı [4, s.178-180].

Osmanlı mənbələrində o da qeyd edilir ki, Andronik Qafan mis mədənlərində fransızlardan qalan zavodları yenidən işə salaraq partlayıcı maddələr, hərbi sursat da hazırlayır, bunlardan dinc əhalinin kütləvi məhvində istifadə edir. 1918-ci ilin yayın sonlarında Erməni Milli Şurasının elan etdiyi “Qarabağ (Şuşa) Respublikası” adlandırılan oyuncaq qurumla birləşmək üçün Andronik Zabıx dərəsindən keçərək ermənilərin “Kiçik Ermənistan”ın paytaxtı adlandırdıqları Şuşaya girmək üçün üç dəfə cəhd göstərdi. Osmanlı və yerli hərbi hissələr buna imkan verməmək üçün tezliklə Şuşaya daxil oldular və şəhərin komendantı təyin olunan Həsən Bəsrri bəy şəhərin müdafiəsini möhkəmlətmək üçün xeyli iş gördü, 15-60 yaşlı əhali qeydiyyatata alındı, gənclər döyüşən hissələrə alındı, 45 yaşdan yuxarılar ehtiyata götürüldü, əhalini silahlandırmaq üçün 14 komitə və qərargah yaradıldı, varlılardan toplanan pulla alınan taxıl alınıb yoxsullara çox ucuz qiymətə çörək paylandı, türk zabitlərin gənclərə hərbi təlimlər keçməsi təmin edildi. Bütün bu tədbirlər Andronikin və Şahnəzərovun başçılıq etdiyi silahlı quldur dəstələrinin Qarabağa girməsinin qarşısını almağa imkan verdi. Zabıx dərəsində Sultan bəyin dəstəsinin göstərdiyi şücaət və hərbi əməliyyat isə Andronik dəstəsinin məhv edilməsində xüsusi rol oynadı.

Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ Məntəqəsinin Komandanı yarıbay İsmayıl Hakkının Ağdamdan Qarabağ və Zəngəzurdakı vəziyyətlə bağlı Nuru paşaya göndərdiyi həyəcanlı teleqramlar nəticəsiz qalmadı. O, göndərdiyi raportda yerli əhalidən təşkil edilən yerli qüvvələrlə Andranikin nizami dəstəsinə müqavimət göstərməyin mümkünsüzlüyünü, köməyə ehtiyac olduğunu bildirdi. Qarabağ türklərinin mənəviyyatını yüksəltmək və ermənilərə də gözdağı vermək üçün Qafqaz İslam Ordusunun təcili olaraq hərəkətə keçməsinə, kiçik də olsa, bir hərbi birləşmənin Ağdama göndərilməsinin münasib olacağını qeyd edirdi. Əks halda, bir müddət ərzində Qarabağ bölgəsində yaşayan türklərin tamamilə qətl və məhv ediləcəyini bildirirdi. Ermənilər Qarabağda Şuşa-Ağdam arasındakı Əsgəran keçidini ələ keçirərək, bölgədə üstünlüyü ələ keçirmiş, Birinci dünya müharibəsi boyunca ermənilərin hərbi lideri rolunda çıxış etmiş Andranikin qüvvələri Şuşa qalasına sığınan türkləri mühasirəyə almışdı. Mühasirə uzandıqca Şuşada olan 20 min türk çox ağır vəziyyətə düşdülər. Ərzaq, su, dərman çatışmazlığı başlanmışdı [12].

1918-ci ilin 15 sentyabrında Bakını azad edən Nuru paşa komandanlığında Qafqaz İslam Ordusunun ilk tədbirlərindən biri Qarabağ və Zəngəzura kömək göndərmək oldu. Nuru paşa Qarabağ bölgəsində misli görünməmiş bir qətləmə hazırlığına başlayan erməniləri dayandırmaq üçün hərəkətə keçdi. Qarabağ hərəkəti üçün 1-ci Azərbaycan diviziyası yaradıldı. Komandanlığına da Bakı Qarnizon Komandanı (polkovnik) albay Cəmil Cahid bəy gətirildi. Bu diviziyanın əsas gücünü 5-ci Qafqaz piyada diviziyasının sərəncamında olan 106-

cı piyada alayı ilə 9-cu Qafqaz alayı təşkil edirdi. Azərbaycanlılardan qurulan və cəmi 1.200 nəfərlik 1-ci və 2-ci Azərbaycan alayları ilə sayı 250 olan Azərbaycan süvari alayı da qurulan yeni diviziyanın hərbi qüvvələrinin tərkibindəydi. Atəş gücünü artırmaq üçün bir dağ topçu batalyonu ilə üç zirehli maşın, diviziyanın sərəncamına verildi [12].

Bakı yaxınlığında qəhrəmancasına döyüşən türk əsgəri birlikləri, vaxt itirmədən yola düşdü və qatarla əvvəlcə Yevlaxa gəldi, oradan isə qərargahın qurulacağı yer olan Ağdamda toplaşmağa başladı. Cəmil Cahid bəyin qarşısında Şuşa və Gorusun ələ keçirilməsi ilə Dağlıq Qarabağda asayişin təmin edilməsi vəzifəsi dururdu. Beləliklə, Baş Komandanlıq Qərargah rəhbərliyinin Azərbaycan ilə Osmanlı torpaqları arasında ortaq bir sərhəd olması ilə əlaqədar planı həyata keçirmiş olacaqdı. Sentyabrın 23-də Ağdama çatan həmin bölük, oktyabrın 7-də “cəsarətli bir kişi olan Sultan bəy Sultanovun təşkil etdiyi qüvvələrlə Gorus (Zəngəzur qəzasının mərkəzi-H.N) istiqamətində hücumu başlamış və nəticədə oktyabrın 18-də erməniləri Gorusun cənubuna qova bilməmişdi” [12].

Qafqaz İslam Ordusu Komandanlığı albay (polkovnik) Cəmil Cahid bəyə 20 oktyabrda bir əmr göndərərək 1-ci Azərbaycan diviziyasının yenidən qurulmasını tələb etdi. Bu təşkilatlanmanı 9-cu Qafqaz alayı batalyonlarının Azərbaycan alaylarına bölüşdürülməsi şəklində həyata keçirmək qərara alındı. Şuşa və Ağdamın Məsudlu bölgəsində toplaşan 1-ci Azərbaycan diviziyası, yenidən qurulduqdan sonra Qarabağ bölgəsindəki ermənilərə həlledici zərbə vurmaq üçün hücumu keçməyə qərar verdi. Albay Cəmil Cahid 1918-ci il 8 oktyabrda Zəngəzur qəzasına bitişik Şuşanı itkisiz ələ keçirdi. Zəngəzuru zəbt edib özünü “Zəngəzuru qubernatoru” elan edən Andranik Ozanyan Şuşanı tutub oradan Qarabağa koridor açmaq, Ermənistanla Qarabağı birləşdirmək planlarını gerçəkləşdirməli idi. Bu plan pozulmuş oldu. Şuşada mühasirədən xilas olan müsəlmanlar Türk ordusunu hərəarətlə qarşıladı. Cəmil Cahid bəy erməni əsilli Bələdiyyə rəisi Kavalanı erməni məhəlləsinə göndərərək, itaət edəcəkləri halda can və mallarının təminat altında olacağı, əks halda isə müharibə qanunlarına uyğun olaraq cəzalandırılacaqlarını bildirdi ki, bunun da günahı Türk ordusunda deyil, onların özlərində olacaqdır. Yarım saatdan sonra erməni başbilənləri Cəmil Cahid bəyin yanına gələrək, xalqın böyük hörmətlə Türk ordusuna bağlılığını və əmrlərə itaət edəcəklərini bildirdilər. Bundan sonra Komandan erməni başbilənlərinin böyük kilsəyə yığışmalarını tələb etdi. Cəmil Cahid bəy buradakı nitqində, ermənilərin indiyə qədər türklərə çox pisliklər etdiklərini, bununla bərabər Türk dövlətinin onlara tam bir vətəndaşlıq hüququ verməsinə baxmayaraq onların nankorluq etməsindən söz açdı. Bu səbəbdən ermənilər cəzalandırılmalı olduqları halda, Türkün ulu vicdanının bir daha onları əfv etdiyini bildirdi. Albay Cəmil Cahid bəy ermənilərə silahı dərhal təhvil verməyi tələb etdi. Şuşanın azərbaycanlılar yaşayan hissəsində Türk ordusunun rəsmi keçid mərasimi keçirəcəyini bildirən Cəmil Cahid bəy, ermənilərin də bu mərasimdə iştirakını və beləliklə də, yerli müsəlman türklərlə barışmalarını istədiyini qeyd etdi. Bundan sonra Şuşanın erməni və türk məhəllələri arasındakı səngərlər yığışdırıldı və Türk ordusunun rəsmi keçid mərasimində ermənilərin də iştirakı təmin edildi.

Şəhərin əhəmiyyətli qovşaq və məhəllələrinə Türk əsgəri yerləşdirilərək, asayiş təmin edildi. Sultan bəy Sultanov bir dəstə ilə Andranikin qüvvələrinə qarşı Qaladərə tərəfdən hücumla keçdi. Çox güclü həmlələr edən yerli qüvvələr Andranikin qoşununu dağıdaraq Gorusun cənubuna qovmağa müvəffəq oldu [12].

Osmanlı arxivlərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü Zəngəzur qəzasına aid ən azı 15 sənəd vardır [4, s.707].

3. İngilislərin Zəngəzurla bağlı siyasəti

Birinci dünya müharibəsinin qalib dövlətlərinin 1918-1920-ci illərdə Qafqazdakı diplomatik nümayəndəliyinin rəhbəri general Tomson 1919-cu il martın 28-də Yerevanda Ermənistan hökumətinin iclasında çıxışında cızılan ssenarinin konturlarını ermənilərə çatdıraraq demişdi: “Zəngəzur qəzası Erməni Milli Şurası tərəfindən idarə ediləcək... Dağlıq Qarabağın idarə edilməsi üçün Ermənistan təcili öz nümayəndələrini verməlidir...Erməni qoşunları Qars və Naxçıvanı, Şərur-Dərələyəz-Sürməlini tuta bilər... Azərbaycan ordusu indi durduğu yerdən-Ağdam və Xankəndindən bu tərəfə keçməyəcək...Azərbaycan hökumətinin martın 19-da keçirilən iclasında qərar qəbul edilmişdir ki, Daxili İşlər Nazirliyi 1300 nəfərlik piyada və 500 nəfərlik erməni süvari dəstəsinin Şuşa, Xankəndi, Əsgəranda keçib Ermənistana getməsi üçün hərtərəfli səy göstərəcək. Mayor Monk Mezon mənə məlumat vermişdir ki, Azərbaycan hərbi hissələri general Mehmandarovun rəhbərliyi ilə onların sağ-salamat keçməsi üçün bütün tədbirləri görmüşdür...Azərbaycan Dağlıq Qarabağ və Zəngəzurun mübahisəli ərazi kimi Paris sülh konfransında həll olunacağını gözləyəcəkdir”.

Tomson Ermənistan hökumətinin rəhbərlərinə 5 milyon ədəd patron və pul da göndəriləcəyini də vəd edir, vədini də yerinə yetirmişdir [8, s.14-17].

Xatırladaq ki, Amerika, Fransa, İngiltərə, Yunanıstan, Rusiyanın çox böyük səxavətlə silahlandırdığı general Andranik Ozanyanın qoşunları ilə Zəngəzurdə 115-dən çox türk-kürd kəndini yağmalayaraq dağıtmış, 5 mindən çox silahsız insanı vəhşiliklə qətlə yetirmişdi. Andranik bütün çıxışlarında özünün Böyük Britaniya hökumətinin iradəsini həyata keçirdiyini bəyan edirdi.

Sovet İttifaqı Marşalı, erməni İvan Baqramyan yazırdı: “Andranikin, Amazaspın və başqalarının başçılığı altında daşnak dəstələri türk (azərbaycan) qadınlarının, uşaqlarının, qoca və cavanların bəni məhv edilməsi işində maksimum cəsurluq göstərmişlər. Daşnak dəstələri tərəfindən tutulmuş kəndlər canlı adamlardan təmizlənib azad edilmiş və eybəcər hala salınmış meyidlərlə dolu xarabalığa çevrilmişdir” [2].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov Antantanın İstanbuldakı nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilməsi nəzərdə tutulan sülh konfransı iştirakçılarına təqdim etdiyi Memorandumda Zəngəzur qəzasını da AXC-nin ərazisi kimi göstərmişdi. Eyni zamanda müsəlman əhalinin qırılması, məcburi köçürülməsi hesabına Zəngəzurdə boşaldılan yerlərə Anadoludan köçürülən ermənilərin bir hissəsinin yerləşdirilməsini də diqqətə çatdırmışdı. Osmanlı paşası Xəlil bəy hətta, ermənilərə müsəlman

qırğınlarını dayandırmaq, Naxçıvan və Zəngəzuru işğaldan çəkəndirmək üçün Osmanlı ordusunun Qəmərliyədəki taxıl anbarlarından ermənilərə 12 ton buğda da vermişdi.

Ermənilər bu dəfə də vaxt qazanmaq, baş aldatmaq üçün Nuru paşanın yanına elçilər göndərmiş, yalançı barışıq, sülh şüarları ilə Azərbaycan Xalq cümhuriyyəti Hökumətinin aldadaraq 1919-cu ilin 23 noyabrında ingilis missiyasının da iştirakı ilə hərbi əməliyyatları dayandırmaq haqqında memorandum da imzalamışdı. Ancaq Cümhuriyyət qoşunları Zəngəzurdan çıxan kimi qaniçən generalar Dro, Njde, Amazaspın başçılığı ilə aşağı Zəngəzzurun kəndlərinə hücum edərək 5 mindən çox müsəlman türkü diri-diri məscidlərə toplayaraq amansızlıqla qətlə yetirmişdilər.

Zəngəzur müsəlmanlarının düşündüyü kimi də olmuşdu; qardaş Türkiyə-Osmanlı əsgərlərinin Zəngəzuru tərk etməsi daha böyük faciələrin yaşanmasına nədən olmuşdu.

Azərbaycan Parlamentinin rəsmi orqanı “Azərbaycan” qəzetinin 14 yanvar 1919-cu il nömrəsində yazırdı ki, müsəlman əhali Osmanlı qoşunlarının bu vilayətləri tərk edəcəkləri xəbərindən dəhşətə gəlmişlər. Türklər getdilər, yenə bizdə müsəlman kənd və qəsəbələrinin məhv edilməsi, heç bir günahı olmayan qadın və uşaqların öldürülməsinin qanlı səhifələri təkrar olunmağa başladı.” Bu qəzetin həmin il 12 oktyabr nömrəsində Bakıya gəlib çıxmış 80 nəfərin söylədiklərinə əsasən yazırdı ki, türk əsgərlərinin bölgəni tərk etməsindən sonrakı ilk günlərdə Zəngəzurdə 110 müsəlman kəndi qarət, talan edilib dağılıb xarabaya çevrilmiş, 70 kəndin əhalisi tamamilən qırılmış, sağ qalanların böyük bir hissəsi isə aclıq, səfalətdən, soyuqdan ölümə məhkum vəziyyətdədirlər.

4. Nuru paşa komandanlığında Gəncə, Qarabağ, Zəngəzurdə bolşeviklərə qarşı üsyanlar

30 oktyabr 1918-ci ildə Osmanlı imperiyası ilə Antanta dövlətləri arasında bağlanmış Mudros sülh müqaviləsinin şərtinə görə Osmanlı ordusunun Qafqazdan çıxarılması ilə Qarabağ və Zəngəzurdəki bölüklərinin də ərazini tərk etməsi ermənilərin əl-qolunu yenidən açdı.

Ancaq, hətta, bundan sonra da, Qafqaz İslam Ordusunun əsgərləri Xilaskar Nuru paşa komandanlığında Azərbaycanı bolşeviklərlə üzbəüz qoyub tərk etmədilər. Nuru Paşa 1920-ci ildə 3 iyunda Şuşada üsyan qaldırıb Şuşanı bolşeviklərdən aldı, İnkilab Komitəsi üzvlərinin hamısını tutub qazamata saldı. Eyni hərəkəti Zəngəzur qazısı Bəhlul Behcət də Zəngəzurun cənub hissəsində-Qubadlıda etdi, “Xanlıq üsyanı” az müddətə olsa da, qəzadə bolşevizmi devirdi. Rus qoşunlarının toplaqla, güclü qüvvə ilə hücumə keçdiyini öyrənib qırğına yol verməmək üçün Nuru Paşa Arazı keçib İrana, ordan Türkiyəyə getdi.

Osmanlı əsgərləri Azərbaycandan çıxdıqdan sonra da, Kazım Qarabəkir Paşanın qətiyyəti, türkcü düşüncəsi, bu ellərə sevgisi sayəsində 400 əsgər və 30 zabit Zəngəzur və Naxçıvan ərazisində saxlanmışdı. Onların bir çoxu bu bölgələrdə daimi qalmış, ailə qurub övlad sahibi olmuş, bir çoxu repressiya dövründə qətlə yetirilib həbs və sürgün edilmişdilər.

Qubadlının rayonunun Dəmirçilər, Çərəli, Xələc, Əyin, Saldaş, Xanlıq, Qubadlı, Qayalı, Dondarlı, Çaytumas, Məmər, Mahruzlu, Eyvazlı, Məlikəhmədli, Xocahan, Əliquluşağı və digər kəndlərində şəhid olmuş, yaralanmış, ailə qurub yaşayıb övlad sahibi olmuş, bu torpaqda əbədiyyətə qovuşmuş 4 zabit, 25 əsgər haqqında məlumatlar vardır (Salmanov, 2018).

Onlar Ənvər paşanın təlimatı üzrə qalmışdılar, əmr belə idi: “Azərbaycan və Şimali Qafqazdakı əsgərlərimizi çəkmiş kimi bir görüntü yaratmaq məcburiyyətindəyik. Bu halda, Azərbaycan və Şimali Qafqaz Respublikalarının öz əsgəri qüvvələrinə güvənməsi lazım gələcəkdir. Bu səbəbdən, Qafqazda qalacaq qüvvələrin Azərbaycan və Şimali Qafqaz qüvvələri olması üçün indidən bu qüvvələri əsas tutaraq, bunların silahlandırılması və yenidən təşkil olunaraq qüvvətlənməsi vacibdir. Ermənilərlə qovğa etməyərək, onlarla yaxşı davranaraq sülh müzakirəsində onlarla birlikdə olmaq üçün çalışmaq lazımdır. Orada qalacaq zabitlərlə digərləri, Azərbaycan vətəndaşı olaraq qalsın və hökumət geri çəkilmə əmri versə belə, onların orada qalması üçün tərtibat hazırlansın. Azərbaycana rus silah və cəbbəxanası olmaqla çoxlu silah və sairə göndərsin” [9, s.75-76].

5. Zəngəzurlular Türk Qurtuluş savaşında

Qardaş köməyi birtərəfli olmamışdır. Nuru paşa komandanlığı ilə Azərbaycanın böyük bir hissəsini, Dağıstanı, paytaxt Bakını ingilis, rus, erməni işğalından azad edən rəşadətli Qafqaz İslam Ordusunun əsgər və zabiti Gəncə və Qarabağda işğalçı qırmızı bolşeviklərə qarşı üsyanlar qaldırmışdılar. Labüd ölümdən sağ qurtulanlar isə silahdaşlarıyla birlikdə Türkiyəyə keçmişdilər [11, s.32-33].

Onların arasında xeyli Zəngəzurlu da var idi. Zəngəzurun Laçın bölgəsindən olan, Azərbaycanın ilk hərbi naziri Xosrov bəy Sultanovun igid yavəri Firudin bəy Daryal 56 nəfəri zabit olan 1200 nəfərlik Azərbaycan birliyinin tərkibində Türkiyənin istiqlal savaşına qoşulur. 15-ci süvari alayda bölük komandiri vəzifəsini icra etmiş, 1920-ci ilin payızından başlayaraq, 1921-ci ilin əvvəllərinə qədər şərq Anadolu'nun ermənilərdən təmizlənməsiylə sona çatan şərq hərəkətinə igidliklə vuruşmuşdur. Sarıqamışın, Kağızmanın, Qarsın, İğdırın, Gümrünün geri alınması əməliyyatlarında iştirak etmiş, bu döyüşlərdə yaralanaraq Qazi ünvanı almışdır. Sağaldıqdan sonra 26 avqust 1922-ci ildə başlayan və Türkiyənin qərb bölgəsinin yunanların işğalından azad edilməsi üçün başladılan "Böyük hücum" əməliyyatlarında iştirak etmiş, 9 sentyabr 1922-ci il tarixdə öz bölüyü ilə İzmirə girən ilk süvarilərdən olur. Savaşdan sonra, Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən “İstiqlal” ordeniylə təltif olunmaqla bərabər həm də İstanbul şəhərində Ali hərbi təhsil almışdır. Azərbaycan Cümhuriyyəti ordusunda birgə xidmət etdikləri bir neçə zabitlə orduda qalaraq hərbi xidmətlərini davam etdirmişlər. Azərbaycanın müstəqillik qazanmasından 2-il öncə, 1989-cu ildə 88 yaşında vəfat edir. Cənazəsi xüsusi hərbi mərasimlə, böyük hörmət və ehtiramla Qaraca Əhməd məzarlığında dəfn edilir. Vəfat etməzdən öncə baş daşına İstiqlal savaş qazisi, süvari albay olmasını, 1901-ci ildə Şuşa şəhərinin 25 kilometrliyində yerləşən Təzəkənd kəndində anadan olduğunu və

“Arxadaş: Başın taclı, altın taxtlı dəxi olsa millətin və vətənin olmadan bədbəxtsən!” sözlərinin yazılmasını vəsiyyəət olaraq yazmışdır [13].

XIX əsrin əvvəllərində başlanan Rusiya işğalı Qafqazın, o cümlədən Zəngəzur türklərinin Osmanlı, Anadolu torpaqlarına köçləri, mühacirətləri ilə müşayiət olunmuşdu. Ruslara qarşı müqavimət göstərən, vuruşan, xaçpərəst rus istilasını qəbul etməyən çox sayda insan qırmızı bolşeviklərin təqibləri səbəbindən sağ qalmaq üçün Zəngəzurdakı doğma yer-yurdlarından Osmanlı məmləkətinə üz tutdular. Zəngəzur və Qarabağda erməni daşnaklarına qarşı mübarizənin önündə duran Laçınlı Sultan bəy Sultanov, Azərbaycanın ilk hərbi naziri, Qarabağın general qubernatoru Xosrov bəy Sultanov, rus bolşevizminə qarşı etirazların təşkilatçılarından olan Sisyan bölgəsindən Urudlu müsavətçi, istiqlalçı, ədib, naşir Mirzə Məmmədsadiq Axundzadə (Türkiyədə Mehmet Sadıq Aran adı ilə tanınıb, fəaliyyət göstərüb), Müsavatın 5-ci Başqanı Zəngilanlı Dr.MehmetAzer Aran, Qubadlıdan yüzbaşı Baba Məmmədov, Xələcli azadlıq mücahidi, maarifçi Ahet Ural, Goruslu müsavətçi, diplomat Taki Aran, Laçınlı Firudin bəy Daryal və onlarla başqa dəyərli şəxsiyyətlər, ailəliklə, nəsilliklə, bütöv kəndlər (Qubadlıdan Xocahanskilər, Zəngilandan baharlılar və s.) rus-erməni terrorçularının təqiblərindən sağ qalmaq üçün çox sayda tərəfdarları ilə birlikdə Anadolu torpaqlarına üz tutdular. Onların özləri, övladları Qurtuluş savaşında türk əsgərləri ilə omuz-omuzuna sonuncu səlib yürüşündə savaşmışdılar [8, s.56-93].

Bu qardaşlığın əsası xeyli əvvəl qoyulmuşdu. XIX əsrin 2-ci yarısında rus işğalına qarşı Şeyx Şamillə başlanan Qəzavat, Cihada səs verənlərdən biri də Zəngəzurlu nəqşibəndi şeyxi Mirhəməzə Seyid Nigari olub (Laçın, Cicimli kəndi, 1795 – Amasya, 16 oktyabr 1885). Nəqşibəndi təriqətinin bu nüfuzlu isminin ətrafına topladığı məsləkdaşları əldə silah Dağıstanda Şeyx Şamilin yardımına gediblər. Ardınca Kırmda, Qarsda Rusiya-Osmanlı müharibələrində qan, din qardaşları türklərlə eyni cəbhədə savaşmışlar. Rusiyanın təqibləri ucundan çoxlu sayda tərəfdarları da labüd ölümdən, sürgündən, öz yurdunda ailələrini gözləyən təhqirlərdən qurtuluşun yolun Osmanlı dövlətinə pənah aparmaqda tapıblar. Osmanlı dövlətinin onlar üçün Amasyada ayırdığı torpaqlarda məskun olublar. Sivil toplum kurullarının apardığı hesablamalara görə, Amasya və ətrafında 3500-dək ailə bu mühacirlərin törəmələridir. Amasyaya üz tutan yüzlərlə ailədən çıxan onlarla tanınmış simalardan (TBMM üzvü, elm adamı, hərbiçi...) biri Şirvanzadə Mehmet Rüştü Paşa Osmanlı dövlətinin sadrazamı, bakanı olmuşdur [8, s.47-55].

6. Osmanlı dövləti ağır günlərdə Zəngəzur, Qarabağ qaçqınlarına qucaq açmışdı

Osmanlı Dövləti dar günlərdə 1905-1906, 1918-1920-ci illərdə yaşanmış faciələrdən, qanlı qırğınlardan canlarını qurtarıb Anadoluya üz tutan Qarabağ qaçqınlarına qucaq açmış, hər cür yardım etmişdi. Osmanlı İmperatorluğu, istərsə də Türkiyə Cümhuriyyəti dövrünə aid sənədlərdə, çoxsaylı mənbələrdə Qarabağlı mühacir, qaçqın, köçkün azəri türklərinin Anadolu torpaqlarına gəlişinə, keçişinə heç bir qadağa, məhdudiyət qoyulmadığı aşkar görünür,

əksinə onların məskunlaşması üçün dövlət səviyyəsində imkan dairəsində hər cür yardım edilmişdir. Camelərdə Qafqazdan bura pənah gətirənlərin müvəqqəti yerləşməsi üçün yatacaq, yeyəcək guşələri ayrılmış, yerli dini icmalar, imkanlı şəxslər maddi yardımlar, ianələr vermişlər. Qarabağ və Zəngəzurdan gələn mühacirlərin Van, Adana, Diyarbəkir, Bitlis, Ərzincan və digər vilayətlərə yerləşməsi, onların məsrəflərinin ödənilməsi üçün Dahiliyyə Nəzarəti, Maliyyə Nəzarəti, Mühacirlərin İslamiyyə Komissiyası Sədarəti kimi qurumların raportları, qaimələri, təlimatları, qaçqın Qafqaz müsəlmanlarının qəbulu, yerləşdirilməsi, onlara maddi yardımlar, ev, torpaq, mal-heyvan verilməsinə dair Türkiyə arxivlərində çox sayda sənədlər qalmaqdadır.

Maraqlı haldır ki, qaçqın mühacirlər İran hakimlərinin Qarabağda törətdikləri vəhşiliklər, yollarda onları soyub talaması barədə də Osmanlı sultanlarına, yerli hökumət nümayəndələrinə şikayətlər göndərilib, yardım istənilib. Bunlar onu göstərir ki, Osmanlı dövləti heç zaman Qafqazdakı müsəlman türk əhalisinin ağırlarına biganə qalmayıb. Arxivlərdə azərbaycanlı mühacirlərin Türkiyə vətəndaşlığına alınmasına dair çox sayda icazə sənədləri, onların adlı siyahıları saxlanılır. Bu sənədlər bir daha sübut edir ki, çar Rusiyası tərəfindən hər cür dəstək alan ermənilərin dinc müsəlman əhalisinə qarşı soyqırım, deportasiya siyasəti XIX əsrin 2-ci yarısından sistemli, planlı şəkildə başlayaraq XX əsrin sonunadək davam edib.

Türkiyədə ən çox Azərbaycan türkü Qars, İğdır və Ağrı vilayətlərində yaşayırlar. Qars şəhər mərkəzinin 35-40 faizi, Qarsın qərbindəki Başgədiklər beldesi və kəndlərində yaşayanların əsas hissəsi, şərqi qərbindəki Akyaka qəsəbəsinin 80 faizi, Arpaçayın yarısı, Digora bağlı 2 kənd, Qarsın Selim, Sarıkamış və Kağızman qəsəbələrində, Qars bölgəsində yaşayan əhalinin ümumilikdə 25-30 faizi, İğdırda 15-20 il öncəsinə qədər əhalinin 80 faizi, Tuzluca, Aralık, Karakoyunlu kimi irikənd, qəsəbələrdə 50 ilə 75 faiz arasında, Ağrının Taşlıçay qəsəbəsində əhalinin yarısını Azərbaycan türkləri təşkil edir [8, s.41-44].

Əlbəttə, bu tam siyahı deyildir. Sayı minlərlə olan bu mühacirlər, yurd həsrəti ilə yaşayan insanlar Azərbaycan sərhəddinə yaxın torpaqlarda ona görə məskunlaşmışlar ki, vətənə yaxın olsunlar, həmişə də gözləri yolda, qulaqları səsdə olmuşdur ki, nə zaman Sovet hökuməti yıxılacaq ki doğma yer-yurdlarına qayıdacaqlar.

Nəticə. Osmanlı Dövləti bütün cırırları boyu xarici güclərlə savaşa aparmağına baxmayaraq, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsində müsəlman türkləri uşaqdan böyüyə məhv edərək “Böyük Ermənistan” yaratmağı qarşısına məqsəd qoyan erməni general Andranik komandanlığına qarşı yerli əhalinin və hökumətin mücadiləsinə hərbi-əsgəri yardım etmişdir.

Yaşanmış faciələrdən, qanlı qırğınlardan canlarını qurtarıb Anadoluya üz tutan qaçqınlara qucaq açmış, hər cür yardım sərgiləmişdi. Osmanlı İmperatorluğu, istərsə də Türkiyə Cümhuriyyəti dövrünə aid sənədlərdə, çoxsaylı mənbələrdə Zəngəzurlu mühacir, qaçqın, köçkün azərbaycan türklərinin Anadolu torpaqlarına gəlişinə, keçişinə heç bir

qadağa, məhdudiyət qoyulmamış, onların məskunlaşması üçün dövlət səviyyəsində hər cür yardım edilmişdir. 100 il əvvəlki ağır günlərin qardaşlığı unudulmur, bu gün də davam edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Cümhuriyyəti 1918-1920 Osmanlı arşiv belgeleri (2018), TEAS Press.
2. Hüseynov A., (2012), Erməni vəhşiliyinin Andranik səhifəsi, Xalq qəzeti 10 yanvar.
3. Qubadlı: Qədim Azərbaycan torpağı Zəngəzurun qapısı (2013), Bakı, Turxan.
4. Nərimanoğlu H., (2018), Zəngəzur: köç, deportasiya, soyqırımı, işğal tarixi, Bakı, QHT nəşriyyatı.
5. Nərimanoğlu H., (2017), XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırım və deportasiyanın demoqrafik nəticələri. European Journal of Humanities and Social Sciences, 3(8-11), Austria, Vienna.
6. Nərimanoğlu H., (2009), Qubadlısız 16 il, Elm və Təhsil, 85.
7. Nərimanoğlu H., (2014), Ermənilərin Zəngəzur və Qarabağda törətdikləri qətliaamlar Osmanlı-Türkiyə arxivlərində, Bakı, QHT nəşriyyatı.
8. Nərimanoğlu H., (2012), Zəngəzurdə doğuldular, Anadoluda əbədiyyətə qovuşdular. Bakı, QHT nəşriyyatı.
9. Nərimanoğlu H., (2011), Turan aşiqləri, Bakı, YEK Production.
10. Salmanov Ç., (2018), Osmanlıda doğulub Qubadlıda uyuyanlar, Bakı.
11. Şimşir S., (1999), Azərbaycanlıların Türkiyədə siyasi və kultural fəaliyyətləri (1920-1991), Kızılay-Ankara.
12. https://az.wikipedia.org/wiki/Qafqaz_İslam_Ordusu
13. https://az.wikipedia.org/wiki/Firudin_bəy_Daryalı
14. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Zangezur>